

УДК 376-056.26:616.89-008.434(045)

*Аліна Логінова,
Інститут спеціальної педагогіки і
психології імені Миколи Ярмаченка НАПН
України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького*

**ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ КОМПОНЕНТИ У РОЗВ'ЯЗАННІ ПИТАННЯ РОЗЛАДІВ ЧИТАННЯ
У ДІТЕЙ З ФОНЕТИКО-ФОНЕМАТИЧНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ**

У статті визначено актуальність логопедичної допомоги дітям старшого дошкільного віку з фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення з метою пропедевтики в молодшому шкільному віці стійких розладів читання. На основі аналізу наукових праць розкрито сучасні дослідження стану психолінгвістичних компонентів навички читання у дітей молодшого шкільного віку з фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення (у анамнезі) і представлено статистичні дані. Теоретично

обґрунтовано методику діагностики стану сформованості психолінгвістичних компонентів, що обумовлюють функціонування аналізаторних систем, які забезпечують процес читання у дітей. Розглянуто особливості змісту і принципи добору завдань до методики діагностики.

Ключові слова: читання, розлади читання, фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення, діти старшого дошкільного віку, фонематичні процеси, фонетичний бік мовлення, навичка читання, психолінгвістичний компонент.

Постановка проблеми організації логопедичної допомоги дітям із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення (ФФНМ) з метою пропедевтики в подальшому стійких розладів читання зумовлює необхідність організації навчально-виховного процесу ще в період дошкільного віку. Це вимагає попереднього ґрунтовного обстеження дітей старшого дошкільного віку із ФФНМ, але не обмежуючись виключно даними щодо стану сформованості компонентів усного мовлення, тобто лінгвістичною складовою. З метою визначення причин, що призводять до специфічних труднощів під час навчання грамоти і безпосередньо порушень рецептивного виду діяльності, ми вбачаємо необхідним дослідити своєрідність функціонування усіх аналізаторних систем, що беруть участь у формуванні процесу читання: зорового, мовно-рухового, мовно-слухового.

Аналіз наукової літератури з проблеми

Результати дослідження розвитку мовлення та шляхи його формування у дітей представлені у працях О. Леонтьєва, А. Зимньої. Власне психолінгвістичний аналіз мовлення розглядається такими науковцями, як Г. Каше, В. Ковшиков, Р. Лалаєва, Є. Соботович, А. Шахнарович, Н. Юр'єва, О. Лурія, Л. Цветкова, Є. Вінарська. Формування навички читання в умовах нормального мовленнєвого розвитку та особливості її опанування дітьми з порушеннями мовлення досліджуються Т. Єгоровим, Д. Ельконіним, Л. Румянцевою, А. Соколовою, Е. Данілавичюте, В. Ільяною, М. Савченко, В. Тарасун, М. Шеремет, Н. Чередніченко.

Метою нашого дослідження є встановлення та ґрунтовне вивчення тих психолінгвістичних компонентів, які забезпечують нормальне опанування навички читання у дітей і порушення яких ще у дошкільний період призводить в подальшому до розладів рецептивного виду діяльності.

Виклад основного матеріалу.

Розлади читання є достатньо поширеним порушенням мовлення у дітей молодшого шкільного віку (А. Андрусишина, О. Гопіченко, С. Іваненко, М. Корнєв, Р. Лалаєва, Л. Спірова, В. Тарасун). Для організації освітнього процесу надзвичайно важливо ще в дошкільному віці своєчасно виявити ті ознаки, що призводять в подальшому до порушень читання, а також поглиблено вивчити особливості їх утворення.

Читання – це когнітивний процес, що забезпечується «складним механізмом взаємодії аналізаторів і тимчасових зв'язків двох сигнальних систем» (Б. Ананьєв) [1]. За психофізіологічним механізмом воно є більш складним процесом, ніж усне мовлення, але водночас оволодіння зазначеною навичкою можливе лише за умови достатньо сформованого усного мовлення (Л. Шварц, Г. Трошин). Розглянемо це твердження більш детально. Так, на перший погляд, звуковима (фонетичний бік мовлення) виконує виключно оформлювальну роль. Однак, як зазначено в дослідженні В. Ільяної [3], її недосконалість, що притаманна дітям із мовленнєвими розладами різного генезу та ступеня вираженості, під час читання може безпосередньо негативно впливати не лише на технічний бік процесу, а й, у деяких випадках, призводити до неповного розуміння змісту прочитаного.

З метою підтвердження, або спростування актуальності нашого дослідження було проведено статистичну обробку даних... району щодо кількості.... Ми виявили, що у дітей

молодшого шкільного віку ФФНМ залишається нескоригованим у 65.6% ((дані станом на 30 вересня 2018) із 593 охоплених дітей – 389 дітей мають ФФНМ. Необхідно зазначити, що в усному мовленні деяких дітей із ФФНМ у анамнезі, наявні лише вибіркові та незначні недоліки звуковимовної сторони. Таким чином, представлені вище статистичні дані обстежених учнів 2-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів свідчать про порушення читання у 26.8% дітей (із 593 охоплених дітей - 159 виявлено порушення читання та письма). В результаті аналізу статистичних даних ми умовно виділили 4 групи дітей з ФФНМ. До першої групи відносилися діти у яких звуковимова та фонематичні процеси були у нормі (N). Другу групу склали діти у яких порушена звуковимова, а фонематичні процеси у нормі. До третьої групи ввійшли діти у яких звуковимова у нормі, а фонематичні процеси порушені. Четверта група – це діти у яких звуковимова та фонематичні процеси є порушені, але продовжують коригуватися (таблиця 1).

Таблиця 1.

**Стан сформованості фонетичних та фонематичних процесів у дітей з ФФНМ
молодшого шкільного віку (2-4 класи ЗОШ)**

ГРУПА	Кількісний показник недостатньо сформованої фонетико-фонематичної сторони мовлення	
	Фонетичний бік мовлення	Фонематичні процеси
1	N	N
2	14.5%	N
3	N	51.1%
4	14,5%	11.8%

Однак, необхідно зазначити, що лише незначний відсоток молодших школярів із ФФНМ матиме утруднення під час навчання писемному мовленню, в подальшому, за рахунок прямого впливу порушення усного мовлення [3]. Це наштовхнуло нас на пошуки й інших причин, що призводять до порушень читання в майбутньому у дітей старшого дошкільного віку з ФФНМ. Так, ми зосередили свою дослідницьку увагу на обстеженні слухових і зорових функцій та операцій, оскільки процес читання як такий починається із зорового сприймання, де буква співвідноситься з відповідним звуком і відбувається прочитування тексту в цілому. Оскільки саме з зорових операцій починається перекодування графічної інформації в мовленнєву, що становить сутність технічної сторони читання. Як зазначають науковці (К. Беккер, М. Совак), зоровий аналізатор включається в роботу другою сигнальною системою і його функціонування повинно координуватися з діяльністю слухового і моторного аналізатора. Тобто дитина повинна навчитися перетворювати почуте слово в його зоровий образ – письмо – і, навпаки, уміти перевести зоровий образ в артикуляційний і слуховий (читання). При цьому дитині необхідне вміння абстрагувати поняття, тобто розуміти звуки і букви як елемент усного і письмового мовлення [2].

Аналіз науково-методичної літератури дає можливість стверджувати, що навичка читання містить два основних компоненти: декодування тексту, який представлено у

графічній формі, переведення його в усно-мовленнєву форму і розуміння змісту письмового повідомлення (Д. Ельконін). Зазначені компоненти тісно взаємопов'язані, тобто процес розуміння прочитаного визначається характером сприймання тексту в цілому. Під час навчання аналітико-синтетичним методом (цей метод застосовують переважно в навчанні читанню близькоспорідненими мовами, що мають фонетичний принцип письма) на початковому етапі оволодіння навичкою читання передбачається ряд операцій за Т. Єгоровим [5]:

1) з'ясування звуко-буквеної відповідності (дитина аналізує мовленнєвий потік, речення, ділить слова на склади і звуки. Виділивши звук із слова вона співвідносить його з відповідним графічним зображенням букви, а в процесі читання дитина синтезує букву в склади і слова, співставляє прочитане слово зі словом усного мовлення);

2) злиття складів (ця операція, що спрямована на впізнавання букв і злиття їх у склади. Склади у процесі читання доволі швидко співвідносяться з відповідними звуковими комплексами, одиницею яких є склад);

3) ступінь становлення синтетичного прийому читання (це перехідна операція від аналітичного до синтетичного читання, оскільки прості та знайомі слова читаються цілісно, а складні, за своєю структурою, – по складах. Також значну роль відіграє смислова здогадка);

4) ступінь синтетичного читання (цілісне читання: словами, групами слів. Головне завдання полягає в усвідомленні прочитаного).

За твердженням М. Бернштейна, формування будь-якої навички відбувається за певними законами, тобто будь-яка навичка та операція, з яких вона складається, на початковому етапі формування відбувається під свідомим контролем. Під час удосконалення навички окремі операції автоматизуються, а їх регуляція здійснюється у згорнутому вигляді поза свідомим контролем, а на останньому етапі лише кінцевий результат усього ланцюга операцій свідомо контролюється. Ця схема є доцільною для розуміння процесу оволодіння навичкою читання. На початковому етапі навчання операції читання реалізуються в певній послідовності: спочатку впізнавання букв і співвіднесення їх із відповідною фонемою, потім відбувається злиття декількох букв у склад, злиття складів у слова та слів у фразу. Усі ці операції виконуються в зазначеній вище послідовності. Кожна з них потребує свідомого контролю й вимагає певного розумового зусилля дитини, а потім, за нормальних умов, ці операції автоматизуються. Під свідомим контролем залишається лише осмислення прочитаної фрази або висловлювання. А. Корнєв зазначає, що на кожному етапі розвитку навички читання здійснюється операція, яка є найбільш відпрацьованою і автоматизованою. Саме вона, на його думку, демонструє той рівень, на якому операції декодування «набули завершеної зрілості, автоматизувалися та не потребують свідомого контролю» (О. Корнєв) [6]. Аналіз літератури дає можливість стверджувати, що процес читання починається із зорового сприймання, розрізнення та впізнавання букв.

У свою чергу, мовно-слуховий аналізатор, не визначаючи алгоритму програми оволодіння вимовою, має пріоритетне значення, як у процесі вироблення диференціацій між комплексами рухів, що відповідають фонемам, так і в процесі поступового формування цих комплексів, тобто вказаний аналізатор є постійним стимулом для наближення артикуляції до певного образу. Мовно-слуховий аналізатор виконує функцію контролю відносно кінцевого результату, у той час, як мовно-руховий аналізатор при сприйнятті усного мовлення приводить до активізуючого або гальмуючого впливу. Вплив першого, у свою чергу, виникає за умови утворення артикуляційних протиставлень між фонемами, при утворенні єдиної слухо-мовленнєвої

системи, а вплив другого – мовно-рухового аналізатора – за умови диференціальної здатності слуху, що проявляється як у випадках порушень цього аналізатора, так і в процесі розвитку мовлення в нормі, що обумовлено тимчасовим нерозпізнаванням фонем у моторній сфері дитини.

Ознайомленню дитини з графічними образами звуків передують вироблення вміння виокремлювати з мовленнєвого потоку послідовно та якісно кожен звук у слові, що забезпечується, насамперед, достатнім рівнем сформованості фонематичного слуху, а саме: сприймання, уявлення, звукового аналізу і синтезу слів. У свою чергу, стан фонематичних процесів залежить від рівня розвитку слухового сприймання, уваги, пам'яті та контролю, а також достатнього рівня розвитку розумових операцій [4]. Оскільки розвиток слухового сприймання відіграє вирішальну роль у виникненні і функціонуванні усного мовлення. Дослідження вітчизняних вчених Р. Левіной, А. Нікашина, Л. Спірова доводять, що недорозвинення фонематичного сприймання, в майбутньому призводить до порушень формування правильної звуковимови, а також письма і читання (дислексія і дисграфія).

Дитина опиняється на новому важливому етапі, коли починається навчання читання. А цей процес розпочинається саме з фонетичних образів звуків та притаманними їм акустико-артикуляційними ознаками, які поєднуються з відповідними уявленнями та відповідають певним графічним зображенням, тобто буквам. Відповідно до фонематичних уявлень в дитини додаються зорові уявлення, і тоді звук набуває акустичних, артикуляційних і оптичних ознак, оскільки в корі головного мозку формуються тимчасові зв'язки між фонемою, артикулемою та графемою (О. Корнев). Розвиток зазначеного процесу забезпечується зоровим аналізатором та залежить від рівня розвитку зорового сприймання, уваги, пам'яті та контролю, а встановлення цих зв'язків потребує певного рівня розвитку розумових операцій [6].

Наступним етапом в оволодінні навичкою читання стає поєднання декількох букв у склади, коли дитина, наперед аналізує текст очима, прочитує склади, тобто так звана антиципація. При цьому дитина, читаючи текст, обирає певну артикуляцію відповідно до наступної букви, а не спирається на якусь окремо. Саме тому у дитини виникають перші змістові здогадки (як правильні, так і хибні). Тобто дитина спирається на зміст раніше прочитаного не маючи при цьому можливості правильно і точно контролювати його за допомогою зорового сприймання. Унаслідок цього діти часто припускаються таких помилок, як заміна або спотворення слів та їх закінчень, тобто вони починають придумувати можливе закінчення речення, що призводить до розбіжностей між прочитаним текстом і надрукованим. Припущення можливе лише в межах речення, але ніяк не в межах загального тексту, тим більше його змісту. Важливу роль у цьому процесі відіграють не тільки зорова система, а вже і слухова та артикуляторна. Зазначимо, що слухова та артикуляторна системи лише доповнюють зорову, оскільки вона стає тепер ключовою. Такий процес забезпечується наступними операціями: зоровим сприйманням, увагою, пам'яттю та контролем; слуховою увагою та контролем; артикуляторним контролем [4]. Розумові дії мають вагоме значення і проявляються, насамперед, у суцесивному аналізі та синтезі [7]

Отже, основними умовами успішного оволодіння навичкою читання є: достатній рівень мисленнєвої діяльності, сформованість усіх ланок усного мовлення, насамперед, його фонетико-фонематичної сторони, а також достатній рівень розвитку зорових і слухових функцій, операцій. Виходячи з цього, ми визначили відповідні напрями нашого дослідження та дійшли висновку щодо необхідності розроблення методики діагностики стану сформованості психолінгвістичних компонентів, що детермінують функціонування аналізаторних систем, які, у свою чергу, забезпечують процес читання в дітей.

Методику діагностики склали три блоки, зміст і наповнення яких представлено в

таблиці 2:

Таблиця 2.

Схема діагностики стану сформованості психолінгвістичних компонентів	
1. Дослідження стану сформованості усного мовлення	
Фонетичний бік мовлення: ✓ перевірка звуковимови ізольовано; ✓ перевірка звуковимови у складах; ✓ перевірка звуковимови у словах; ✓ перевірка звуковимови у довільному мовленні.	Фонематичні процеси: ✓ фонематичне сприймання; ✓ фонематичні уявлення; ✓ звуковий аналіз у зовнішньому плані; ✓ звуковий аналіз у внутрішньому плані; ✓ звуковий синтез у зовнішньому плані; ✓ звуковий синтез у внутрішньому плані.
2. Дослідження рівня розвитку слухових функцій та операцій	
✓ визначення сприймання та уваги; ✓ визначення слухової пам'яті; ✓ визначення слухового контролю.	
3. Дослідження рівня розвитку зорових функцій та операцій	
✓ визначення якості зорового сприймання; ✓ визначення стану зорової уваги, стійкості утримання та концентрації; ✓ визначення зорової пам'яті; ✓ визначення зорового контролю.	

Розгляньмо зміст та особливості добору завдань методики діагностики.

З метою обстеження усного мовлення, завдання якого представлено у відповідному блоці, ми мали на меті розглянути стан сформованості кожної мовленнєвої ланки. Однак, спираючись на те, що у дітей із ФФНМ лексико-граматична сторона та зв'язне мовлення не має значних відхилень, нашу увагу було зосереджено виключно на ґрунтовному дослідженні фонетичної та фонематичної сторін мовлення. Так, обстеження звуковимови здійснювалося за класичною логопедичною схемою. Під час ознайомлювальної бесіди фіксувалася увага на фонетичному оформленні усного мовлення у процесі спонтанного говоріння. Надалі пропонувалися діагностичні завдання, за допомогою яких перевірялася вимова різних груп звуків спочатку ізольовано, потім у складах і словах, як з опорою на правильне артикулювання експериментатора, так і без еталонного звучання, а також фіксувалася вимова звуків під час розмовного мовлення.

Принцип добору завдань із діагностики фонематичних процесів відповідав знанням про психолінгвістичну періодизацію та особливості формування фонематичного слуху Є. Соботович. Таким чином, до цього розділу було дібрано завдання, спрямовані на визначення стану сформованості:

- фонематичного сприймання;
- фонематичних уявлень (головною умовою виконання завдань було абсолютне виключення артикулювання слів дитиною, а також опори на слухове сприймання. Тобто дитина виконувала завдання без проговорювання слів чи то педагогом, чи то самотійно);

- звуковий аналіз у зовнішньому плані (виконання завдань з опорою на слухове сприймання, тобто промовляння педагогом або дитиною);
- звуковий аналіз у внутрішньому плані (виконання завдань без опори на слухове сприймання слова, без будь-якого приговорювання, чи то артикулювання, тобто виключно за уявленням);
- звуковий синтез у внутрішньому плані;
- складовий аналіз у зовнішньому плані;
- складовий синтез у зовнішньому плані.

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок. Отже, на основі вище зазначеного, нами визначено та обґрунтовано психолінгвістичні компоненти мовлення, які забезпечують нормальне опанування навичкою читання у дітей старшого дошкільного віку із ФФНМ, порушення означених компонентів може призвести до розладів рецептивного виду діяльності. Також нами було обґрунтовано принцип добору завдань із діагностики фонематичних процесів та аргументовано методику діагностики стану сформованості психолінгвістичних компонентів. Подальшу роботу ми вбачаємо в доповненні та розширенні статистичних даних та в логопедичній роботі з дітьми старшого дошкільного віку з ФФНМ з метою пропедевтики розладів читання в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б. Г. Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом / Б. Г. Ананьев // Известия АПН РСФСР. – 1955. – Вып. 70. – С. 106.
2. Беккер К. П. Логопедия. / К. П. Беккер, М. Совак. – Москва : Медицина, 1981. – С. 288.
3. Ільяна В. М. Вивчення стану сформованості фонематичних процесів у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку в контексті попередження дислексій / В. М. Ільяна // Особлива дитина: навчання та виховання. – 2014. – № 4. – С. 31–38.
4. Ільяна В. М. Дослідження рецептивної діяльності різної модальності у контексті подолання розладів читання / В. М. Ільяна // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. – 2016. – № 11. – С. 62–69.
5. Егоров Т. Г. Психология овладения навыков чтения / Т. Г. Егоров. – Москва, 1953. – С. 31.
6. Корнев А. Н. Нарушения чтения и письма у детей: учебно-методическое пособие / А. Н. Корнев. – Санкт-Петербург : Изд. «МиМ», 1997. – 288 с.
7. Тарасун В. В. Сукцесивні та симультанні синтети і їх значення для формування навчальних здібностей і навчальної діяльності / В. В. Тарасун, Т. В. Скрипник // Практична психологія і соціальна робота. – 2001. – № 8. – С. 27–37.

REFERENCES:

1. Ananiev, B. G. (1955). *Analysis of difficulties in the process of mastering children by reading and writing*. Moscow
2. Becker, K. P. (1981). *Speech therapy*. Moscow
3. Ilyana, V. M. (2014). *Studying the state of formation of phonemic processes in children with speech development disorders in the context of prevention of dyslexia*. Kyiv
4. Ilyana, V. M. (2016). *Investigation of receptive activity of various modalities in the context of overcoming reading disorders*. Kyiv
5. Egorov, T. G. (1953). *Psychology of mastering reading skills*. Moscow
6. Kornev, A. N. (1997). *Violations of reading and writing in children: a teaching aid*. St. Petersburg
7. Tarasun, V. V. (2001). *Successional and Simultaneous Synthesis and their Importance for the Formation of Educational Abilities and Educational Activities*. Kyiv

Alina Loginova Psycholinguistic components in solving the problem of reading disorders of children with phonetic and phonemic underdevelopment of speech

The article describes the urgency of speech therapy to the children of the senior preschool age with phonetic and phonemic underdevelopment of speech for the purpose of propedeutics in the younger school age of persistent reading disorders. On the basis of the analysis of scientific works are submitted modern studies of the state of psycholinguistic components of reading skills in younger school age children with phonetic and phonemic undeveloped speech (in anamnesis) and presented statistical data. The method of diagnosing the state of formation of psycholinguistic components, which determines the functioning of analyzer systems that ensure the reading process in children, is theoretically substantiated. The features of the content and principles of the selection of tasks to the diagnostic method are considered.

Key words: *reading, reading disorder, phonetic and phonemic undeveloped speech, children of the senior preschool age, phonemic processes, phonetic speech, reading skills, psycholinguistic component.*